

معرفی یک نسخه خطی دیوان حزین

عمر کمال‌الدین کاکوروی*

شیخ محمد علی حزین لاهیجی (۱۱۰۳-۱۱۸۰ هـ) شاعر، بسیار معروفی بود. او چهار دیوان خود را آماده کرده بود که نسخه‌های آن در کتابخانه‌های سراسر دنیا بالاخص در هند پراکنده است و هیچ کتابخانه‌ای نیست که حداقل یک نسخه از تألیفات حزین در آنجا موجود نباشد.

در کتابخانه مرکزی دانشگاه هندوی بنارس در ذخیره لاله سری رام یک نسخه خطی دیوان چهارم شیخ نگهداری می‌شود که نسخه‌ای زیبا و خوش خط و کامل است. این نسخه به خط نستعلیق و کاتب آن جی رام داس فرزند رای منگل سین است. شماره نسخه 192/O164,IL,19,1 در ۴۰۶ برگ است. دو سرلوح رنگی و جداول و عناوین قرمز و آبی است. این نسخه خطی دیوان چهارم شیخ است که آن را در سال ۱۱۵۵ هـ/۱۷۴۲ م به پایان رسانیده بود. نسخه به ترتیب الفبایی است. در آغاز فهرست محتویات نسخه نیز آمده است. یک مهر مشکی و مُدوله نیز دیده می‌شود، اما خوانا نیست؛ فقط همین قدر خوانده می‌شود: ... حوض کاغذی پادشاهی. در این نسخه که دیباچه نیز نامیده می‌شود قصیده‌ها، غزلها، رباعیها، قطعه‌ها، تاریخها و غیره ردیف‌وار آمده است. نسخه دو ترقیمه دارد بدین قرار:

۱- تمام شد رباعیات حضرت شیخ محمد علی متخلص به حزین به تاریخ اوّل ذی‌الحجه ۱۱۴۷ هجری شاه عالم پادشاه غازی خَلْدَاللهُ مُلْکَه و سلطانَه به خط کج نمط احقرالناس جی رام داس ولد دایی منگل سین (برگ ۴۰۳).

* استاد و رئیس بخش فارسی دانشگاه لکهنو، لکهنو.

۲- تمام شد دیوان حضرت شیخ محمد علی المتخلص به حزین به تاریخ بیست و هفتم ذی‌الحجه ۴۷ جلوس شاه عالم... غازی خلدالله ملکه و سلطانه... سنه ۱۲ من الهجرة النبویه به خط کج نمط گنجهکار و شرمسار سراسر آشام جی رام (برگ ۴۰۶).
آغاز: افتتاح نامه نام‌آوران کیهان خدیو سخن و مفتاح ابواب فیوضات خمخانۀ قدس باده‌های مردافکن ستایش متکلمی است...

پس از دیباچه ۴۲ قصیده بلند و کوتاه آمده است که مطلع و تعداد ابیات در زیر آورده می‌شود. در طرف چپ، در پرانتز شماره صفحه ۱ برگ داده و تعداد ابیات قصیده در زیر مطلع نشان داده شده است.

۱	غیر نفی غیرت یکتای بی‌همتاستی	نقش لا در چشم وحدت بین من الّاستی
		(برگ ۴، دارای ۳۰ بیت)
۲	پرتو روی ترا نیست جهانی پرده‌دار	امتلاء الخافقین شارق ضوء النهار
		(برگ ۵، دارای ۲۵ بیت)
۳	پیوند بود با رگ جان خار ستم را	کو گریه که شاداب کند کشته دلم را
		(برگ ۶، دارای ۷۳ بیت)
۴	جان تازه ز تردستی ابر است جهان را	ابی به رخ آمد چه زمین را چه زمان را
		(برگ ۹، دارای ۶۰ بیت)
۵	از چاک سینه چون جرس آوا برآورم	تا شهریان عقل به صحرا برآورم
		(برگ ۱۱، دارای ۴۸ بیت)
۶	آمد سحر ز کوی تو دامن کشان صبا	رهدی السلام منک علی تابع الهدی
		(برگ ۱۳، دارای ۱۱۱ بیت)
۷	یک پرده‌نشین است صلا گوش... را	ناقوس صنم خانه و لیبک حرم را
		(برگ ۱۷ ب، دارای ۴۴ بیت)
۸	چون شست غمزه تو گشاد کمان دهد	صید افکن خدنگ قضا را نشان دهد
		(برگ ۱۹، دارای ۵۴ بیت)
۹	شد جان و هوش و صبر و خرد راز کار دست	مشکل به هم دهد دگر این هر چهار دست
		(برگ ۲۱ ب، دارای ۴۸ بیت)
۱۰	آنجا که خامه شکر گفتار بشکند	طوطی سخن به غنچه منقار بشکند
		(برگ ۲۳، دارای ۶۵ بیت)

- ۱۱ غم چو در سینه لنگر اندازد دیده چون موج خون در اندازد
(برگ ۲۵، دارای ۸۷ بیت)
- ۱۲ زده ام طبل عشق و رسوایی شهره شهرای ام به شیدایی
(برگ ۲۹، دارای ۶۶ بیت)
- ۱۳ خوش آنکه دل به یاد تو رشک چمن شود زلفت سمن بهار خطت یاسمن شود
(برگ ۳۲، دارای ۱۹ بیت)
- ۱۴ قول و عمل زشت و نکو گرچه قضا کرد اما نتوان گفت چرا گفت و چرا کرد
(برگ ۳۲، دارای ۶۲ بیت)
- ۱۵ دل شاد را جمع ساغر نماید دف عیش را جام چنبر نماید
(برگ ۳۵، دارای ۵۵ بیت)
- ۱۶ در صبح عارض از خط مشکین نقاب کش این سرمه را به چشم تر آفتاب کش
(برگ ۳۷، دارای ۲۶ بیت)
- ۱۷ چیزی که به دل نگذرد اندوه خزانست تا در چمن این سیر برازنده چمانست
(برگ ۳۸، دارای ۳۴ بیت)
- ۱۸ نی خامه دارد سر خوشنوایی کند بلبل آهنگ دستانسرای
(برگ ۳۹، دارای ۴۰ بیت)
- ۱۹ از یمن سرفرازی مدح خدایگان کلکم گذشته از غلم شاه کاویان
(برگ ۴۱، دارای ۴۸ بیت)
- ۲۰ ای دل لباس عاریتی از جهان مخواه بر دوش بار منت هفت آسمان مخواه
(برگ ۴۳، دارای ۲۵ بیت)
- ۲۱ ای پرتو جمال ترا مظهر آفتاب آینه دار حسن تو نیک اختر آفتاب
(برگ ۴۴، دارای ۳۴ بیت)
- ۲۲ هر چند که دنیاست ره و ما همه راهی افتاده مرا ز ورق هستی به تباهی
(برگ ۴۵، دارای ۲۴ بیت)
- ۲۳ بندهام مسکنت سرای من است خاکم افتادگی عصای منست
(برگ ۴۶، دارای ۲۷ بیت)
- ۲۴ چشمم گشوده است در فیض نوبهار از داغ ریخته است دلم طرح لاله زار
(برگ ۴۷، دارای ۵۷ بیت)

- ۲۵ مرغ شب پیشتر از آنکه برآزد آواز دل شوریده نوا زمزمه‌ای کرد آغاز
(برگ ۴۹ ب)
- ۲۶ ای موی ترا غالبه سا عنبر سارا چون نافه سیه روزم از آن زلف شب آسا
(برگ ۵۱)
- ۲۷ بُریده لذتِ دَرَدت ز دل تمنا را نموده شهید غمت تلخ مَن و سلوی را
(برگ ۵۴، دارای ۴۳ بیت)
- ۲۸ با همه سیلی که شسته روی زمین را طرفه غباریست چشم حادثه بین را
(برگ ۵۵ ب)
- ۲۹ زان پیش کز فراز در هفت خوان صبح پرچم‌گشا شود علم کاویان صبح
(برگ ۵۸، دارای ۵۱ بیت)
- ۳۰ ای نگاهت به‌صید دل بازی مژه‌ها جمله در ... بازی
(برگ ۶۰، دارای ۴۱ بیت)
- ۳۱ زین ششدرم چو بال فشانی دهد گشاد این هفت قله را چو غباری دهم به‌باد
(برگ ۶۱ ب، دارای ۵۷ بیت)
- ۳۲ دل فلک معنویست عقل رصد دان او داغ محبت بُودِ اختر تابان او
(برگ ۶۳ ب، دارای ۷۹ بیت)
- ۳۳ مشکینه طره به‌شب عنبرین لباس آمد به‌خواب من پی آشفتن حواس
(برگ ۶۶ ب، دارای ۳۹ بیت)
- ۳۴ با همه دعوی اسلام چو اصحاب سعیر روزگاریست که در دوزخ هندیم اسیر
(برگ ۶۸، دارای ۶۰ بیت)
- ۳۵ نظرکن در سواد صفحه‌ام تا گلستان بینی گذرکن دفترم را تا بهار بی‌خزان بینی
(برگ ۷۰ ب، دارای ۳۶ بیت)
- ۳۶ مژده یاران که ازین منزل ویران رفتم رستم از جسم گران از پی جانان رفتم
(برگ ۷۲، دارای ۵۲ بیت)
- ۳۷ در زیر لب آواره شکستیم فغان را کوشش بنما تا بگشائیم زبان را
(برگ ۷۴، دارای ۹۲ بیت)
- ۳۸ نبندی دل ای بخرد هوشیار به‌جادوی نیرنگی روزگار
(برگ ۷۷ ب، دارای ۲۲ بیت)

۳۹ ای ز طبع تو افتخار سخن قلمت آفریدگار سخن
(برگ ۷۸ ب، دارای ۱۹ بیت)

۴۰ آتش زده آهم اختران را افروخته شمع خاوران را
(برگ ۸۰ ب، دارای ۱۴ بیت)

بدین ترتیب قصاید از برگ ۴ الف تا ۸۱ الف آمده، سپس چند ورق ساده مانده است. بعد از آن غزلیات نیز از برگ یک آغاز شده است و بدین صورت از برگ یک تا ۳۲۷ غزلیات آمده است که جمعاً ۹۲۱ غزل، از برگ ۳۲۷ ب تا ۳۵۷ ب متفرقات و از ورق ۳۵۸ الف تا ۳۶۳ ب رباعیات آمده است.

آغاز غزلیات

درین دریای بی‌پایان در این طوفان شورافزا دل افکنندیم «بِسْمِ اللَّهِ مَجْرِيهَا وَ مُرْسَاهَا»
درخور به‌ذکر است که در دیوان چاپی به‌کوشش آقای بیژن چند قصیده کمتر از این نسخه آمده است. همچنین احتمال دارد که رباعیات و متفرقات و مقطعاتی که در این نسخه بنارس آمده است بیشتر از نسخه چاپی باشد.

این نکته هم باید ذکر شود که درآینده اگر کسی روی دیوان حزین بخواهد کار کند لازم است از این نسخه بنارس هم استفاده کند تا محتویات کلام حزین را بیشتر در نسخه خود بگنجاند. در کتابخانه رضا (رامپور) نسخه‌ای نیز از دیوان چهارم شیخ علی حزین نگهداری می‌شود که به‌خط محمد باقر بن ابی‌طالب شاگرد شیخ حزین نوشته ۱۱۵۵ هـ/۱۷۴۲ م هست که در شهر دهلی آن را کتابت کرده بود. احتمال دارد که شیخ این نسخه را دیده باشد، زیرا که این نسخه دیباچه‌ای دارد به‌قلم شیخ و همچنین وی با قلم خود آن را تصدیق کرده است. این نکته باید در ذهن بماند که شیخ حزین خطاط ماهر و چیره‌دستی نیز بوده است. صفحه ۱۱ تحریر شیخ را دارد که در آن تصدیق و تأیید کتابت نموده است. قطعه زیر را شیخ به‌خط خود نوشته و داخل دیوان کرده است:

هزار و یک صد و پنجاه پنج هجری بود

که گشت نسخه دیوان چارمی سپری

قصیده و غزل و قطعه و رباعی آن

هزار و شصت و یک آید ترا چو برشمری

هنر به‌ماشطهٔ خامه‌ام کند نازش
 که لیلی عرب آراست در لباس دری
 دعای رحمت از آیندگان امیدم هست
 که جاده است بسیط جهان و ما گذری
 شگفت نیست گر آلوده است دامن ما
 که دیده قطره فشانست و اشک ما جگری^۱
 پس از ترتیب دیوان شیخ، غزلیات چندی درهامش آن افزوده است. خاتمهٔ دیوان
 که صفحهٔ ۶۱۱ تا ۶۱۳ آمده به‌خط مصنف است.

منبع

حسن عباس، دکتر سید: وراثت علمی کتابخانهٔ رضا (اردو)، رامپور، ۱۹۹۶ م.

۱. حسن عباس، دکتر سید: وراثت علمی کتابخانهٔ رضا (اردو)، رامپور، ۱۹۹۶ م.